भरड धान्ये धोरणात्मक बदल : पुनरावलोकन

Ranjit K Sahu, Ravi Shankar Behera and Srinibash Das

खरे म्हणजे भरडधान्ये ही पोषणाची भरीव साधनं आहेत. भूकबळी व कुपोषणासारख्या समस्येला सक्षमपणे तोंड देण्याची त्यामध्ये ताकत आहे. परंतु पोषक आहार पुरवठा करण्याच्या दिशेने घेतलेले धोरणात्मक निर्णय अप्रत्यक्षपणे जैवविविधतेवर आंकुश आणणारे, ठराविकच पिकाची लागवड पुरस्कृत करणारे व विविध प्रकारचे कुपोषणाचे प्रकार पसरवणारे आहेत असे वाटते आणि म्हणूनच पारंपारिकरित्या भरड धान्ये पिकवण्यासाठी काही धोरणात्मक बदल घडवून आणणे महत्त्वाचे आहे. कदाचित स्थानिक कृषी पर्यावरणाशी ते सुसंगत असेल.

पोषणाचे उत्तम स्त्रोत म्हणून व भूकबळीवर योग्य उपाय म्हणून भरडधान्यांना महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. तृणधान्ये ही जगाच्या सर्व अविकसित भागामध्ये व विशेषतः भारतातील आदिवासी विभागामध्ये खूप पूर्वीपासून महत्त्वाचे अन्न म्हणून प्रचलित आहे. भरड धान्ये म्हणजे गरिबाचे खाद्य म्हणून गणले जाते. पण अलीकडे याबाबतीत अगदी ठरवून दुर्लक्ष केल्या जात आहे व त्यामुळे त्याचे उत्पादनही प्रचंड प्रमाणात कमी झाले आहे.

अगदीच फार पूर्वी नव्हे तर गेल्या २०-२५ वर्षांपूर्वी भारतात पूर्वेकडील घाटी व कोरापूर जिल्ह्यासारख्या आदिवासी प्रदेशात भरडधान्याचे भरघोष उत्पादन घेतले जायचे. यामध्ये ज्वारी, बाजरी, राळा, रागी, कोदो हे सर्व प्रकार येतात. यात रागीचे प्रमाण जास्त होते. ही सर्व भरडधान्ये विशेषतः हलक्या जमिनीत, पाण्याचा निचरा होणाऱ्या व पावसाच्या पाण्यावर घेतली जातात. बहुधा आदिवासी समाज भरडधान्याची लागवड डोंगर उतारावर व माळरानावर साधारणतः जून ते सप्टेंबर या कालावधीमध्ये करतात.

ही भरडधान्येच आदिवासी समाजाची पोषक आहाराची खरी साधनं आहेत. नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ न्यूट्रीशन, हैदराबाद यांच्या अहवालात असा उल्लेख आहे की तांदूळाच्या तुलनेत ह्या भरडधान्यामध्ये मिनरल, प्रोटीन व फॅटचे प्रमाण जास्त असते. त्याशिवाय यामध्ये या भागात असलेल्या कुपोषण आणि ॲनिमियासारख्या समस्यांना तोंड देण्यासाठी लागणारे लोहाचे प्रमाण देखील या भरडधान्यामध्ये जास्त असते.

जलवायू परिवर्तनाचे प्रश्न व अखंड विश्वामध्ये त्याचे कृषी वनांवर होणारे दुष्परिणाम या संदर्भात पुन्हा एकदा भरडधान्याचे महत्त्व सर्वांच्या लक्षात येत आहे व त्यावर भर दिला जात आहे. हा संदर्भ घेऊन दक्षिण ओरिसामध्ये पारंपरिक पद्धतीने विकसित केलेल्या काही भरडधान्याच्या बाबतीत एकंदरच शेतीवर होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास करण्यासाठी एक सर्वेक्षण केले.

भरडधान्याचे क्षेत्र कमी झाले - काही मुद्दे

निलगिरी, ऑईल पाम व कापूस या सारख्या नगदी पिकांचा शिरकाव झाल्यामुळे भरडधान्यासाठीची जमीन मोठ्या प्रमाणावर बिगर अन्नधान्य पिकाखाली गेली. यामुळे या परिसरातील गरिबांचे खात्रीशीर अन्न उत्पादन हिसकावून घेतल्यासारखे झाले. वास्तविक या गरीब पट्ट्यामधील समाजाच्या अन्नसुरक्षेसाठी पिकांची विविधता व पारंपारिक पिकाच्या विविध जाती यामुळे अन्न सुरक्षिततेची एक खात्री निर्माण झाली होती. पण नवीन नगदी पिके व आधुनिक एक पीक पद्धती या भागामध्ये मोठ्या प्रमाणात थोपवली जात आहे. अर्थातच शेतकऱ्यांना झाडे लावावी लागत आहेत व त्यांच्या आहारामध्ये देखील बदल होत आहेत. ह्याचा त्या लोकांच्या आरोग्यावर दूरगामी परिणाम कसा व काय होईल हे पाहणेच आपल्या हाती आहे.

अल्प दरात (अनुदान) तांदूळ उपलब्ध असल्यामुळे भरडधान्ये आहारातून कमी झालीच पण पोषक पदार्थांची कमतरता देखील जाणवत आहे.

काशीपूर तालुक्यातील शिरीगुडा गावातील बलरामला चार-चार मुलीच्या लग्नासाठी पैशाची गरज होती. रागीच्या पिकातून काहीच उत्पन्न होत नसे म्हणून त्याच्याकडे असलेल्या ३० एकर जमिनीपैकी २० एकर जमिनीवर निलगिरीची लागवड केली. यातून पुढील तीन वर्षात त्याला प्रति एकर रु. ७०,०००/- मिळतील व त्यातून त्याची आर्थिक गरज भागेल. या उलट रागीचे पीक तो १०० किलो घेत होता व जास्तीत जास्त २१ रुपये किलो हा रागीचा बाजारभाव असे म्हणून हा बदल त्याला तार्किक व किफायतशीर वाटतो. यापूर्वी बलराम वेगवेगळ्या जातीची रागी पिकवत होता. पण आता वेळेचा विचार करून तो फक्त गंडई मुस्किलीचेच पीक घेतो. एवढे त्याच्या घरी पुरते व थोडेफार तो विक्री सुद्धा करतो.

या जमिनी हलक्या प्रतीच्या असून त्यामध्ये कोणतीही पिके येत नाहीत असा समज तयार करून निलगिरीसारख्या झाडांच्या लागवडीसाठी ती वापरण्याने

टेबल १ : भरडधान्याच्या खाली येणारे क्षेत्र निलगिरी लागवडीखाली येण्याच्या प्रक्रियेचे परिणाम दाखवणारा तक्ता

क्र.	वर्तमान	भविष्य
पर्यावरण	दुष्काळाशी थोड्याफार प्रमाणात सामना करेल व किमान उत्पादन होईल	जलवायू बदलाव मुळे ओढवलेल्या दुष्काळाशी सापना करले
वित्तीय	शेतकऱ्यासाठी फार फायदेशीर नाही.	शेतातून मिळत वाढ शक्य
पोषण/आहार	शेतकरी समाजाची पोषणाची गरज भागवते.	उत्पादन हे बाजारासाठी असल्यामुळे स्थानिकाच्या भरण-पोषणाची टंचाई होऊ शकते.
सामाजिक	सांस्कृतिकदृष्ट्या खानपान व परंपराशी सुसंगत	खानपान/आहार यामध्ये बदल होईल. नवीन सवयी आत्मसात कराव्या लागतील.
आर्थिक	तयार बाजार नाही.	उत्पादनास बाजारात मागणी आहे.

पूर्वी पिकवण्यात येणाया भरडधान्याच्या बऱ्याच जाती सध्या पिकवल्या जात नाहीत.

या भागातील कुपोषण दूर करण्याची शक्यता दुरापास्त झाली. खूप साऱ्या भरडधान्याच्या जाती या भागात पिकविल्या जात होत्या. त्या आता बंद झाल्या. टेबल १ मध्ये भरडधान्ये ते निलगिरी झाडांची लागवड या संक्रमणाचे संभाव्य परिणाम नजीकच्या भविष्यात काय होतील. विशेषतः 'जलवायू बदल'च्या संदर्भात, दाखवण्याचा प्रयत्न केला आहे.

रागीसारख्या भरडधान्याचे आरोग्य विषयक फायदे - जसे की कोलेस्टेरॉल कमी ठेवणे, स्तनदा मातांना बाळाला पाजण्यासाठी भरपूर दूध असणे, कॅल्शियम व फायबरसारखे मिनरल्स शरीराला मिळणे इ. सर्व मान्य आहेत. परंतु रेशन दुकानातून कमी दरात उपलब्ध असलेल्या तांदुळामुळे भरडधान्याचे खाण्यातील प्रमाण कमी झाले. केवळ खाण्यामध्ये भरडधान्याचे प्रमाण कमी झाले एवढेच नाही तर त्यामुळे पोषणाचे प्रमाण कमी झाले. पुढे जाऊन भरडधान्याखालील जमिनी मोठ्या प्रमाणावर कमी झाल्या. भरडधान्ये पिकवण्यामध्ये लोकांना रस राहिला नाही तसेच पारंपारिक जाती/प्रजाती लुप्त पावल्या.

एकंदर बदलत्या जीवन पद्धतीमध्ये मध्यमवर्गीय व उच्च मध्यम वर्गीयामध्ये भरडधान्याचा आहारातील वापर बराच कमी झाला. परिणामी मागणी कमी झाली. त्यामुळे लहान व सीमांतिक शेतकऱ्यांना भरडधान्याचे उत्पादन घेण्यापासून परावृत्त केले गेले. भविष्यात पीक विविधतेच्या आधारावर शाश्वत शेतीमध्ये बऱ्यापैकी भूमिका निभावू शकतील अशा पारंपारिक वेगवेगळ्या भरडधान्याच्या जाती विलुप्त होण्याच्या मागावर आहेत. ज्या प्रदेशात डझनावारी जाती पिकवल्या जात होत्या. तेथे आता एखाद्या वाणाचे पीक घेताना दिसते. रागीच्या काही जाती ज्यांची पैदास केली जात होती पण व सध्या केली जात नाही याची माहिती खालील तक्त्यामध्ये दिली आहे. त्यावरून अंदाज येईल की त्या पारंपारिक प्रदेशामध्ये कशाप्रकारे या जातीचा ऱ्हास होत आहे.

टेबल २

जात / वाण	सद्यस्थिती	कारण
चिना कणी मांडिया	पीक घेतले जात नाही	ह्या जमिनीवर बगीचे उभे राहिले
जना मांडिया	पीक घेतले जात नाही	निलगिरी व बगीच्यासाठी जमिनीचा वापर
तेलेंगा मांडिया	पीक घेतले जात नाही	रंग काळा असल्यामुळे बाजारभाव कमी
मुगुडा मांडिया	पीक घेतले जात नाही	निलगिरी व बगीचासाठी जमिनीचा वापर
कटारासिंग	पीक घेतले जात आहे	कृषीशास्त्र विषयक व अन्नाचे चांगले घटक/गुणधर्म असतात
मडाई मुस्किली	पीक घेतले जात आहे	कृषीशास्त्र विषयक व अन्नाचे चांगले घटक/गुणधर्म असतात

भरडधान्ये आदिवासींच्या पोषणाचे प्रमुख साधन आहे.

कौटुंबिक व सामाजिक जबाबदारीचे ओझे हे देखील कृषी किंवा मेंढपाळासाठी पिढ्या पिढ्या असलेल्या जमिनी निलगिरीसारख्या वृक्ष लागवडीखाली आणण्याचे एक कारण आहे हे काशीपूर तालुक्यातील तिरीगुडा गावातील बलराम वैद्यच्या उदाहरणावरून स्पष्ट होते. तो हे सर्वांना सांगतो की, आपल्या चार-चार मुलींच्या लग्नाची जबाबदारी कशी त्याला त्याच्या जमिनीपैकी २/३ जमीन भरडधान्यापासून (रागी) निलगीर वृक्षारोपणाकडे घेऊन गेली. (बॉक्स १). बलरामची कथाच आपल्याला सांगते की एखाद्या वैयक्तिक दृष्टिकोनामुळे सुद्धा कसे ठराविक पिकाचे प्रमाण घटते आणि त्या पिकावर ज्याची रोजची भूक आहे त्यांना हा दृष्टिकोन कसा वंचित ठेवतो व दर आठवड्याला त्यांना हे धान्य बाजारातून आणावे लागते. कारण त्यांच्या भरणपोषणाचे ते एक महत्त्वाचे साधन आहे.

श्रीमती सुमन झोडिया यांच्या मते, अशा प्रकारच्या पर्यावरण संवेदनशील प्रभागामध्ये ह्या स्वरूपातले घडत असलेले फेरबदल हे खूप झपाट्याने होत आहेत. ५० पेक्षा जास्त कुटुंबांनी बलरामच्या पावलावर पाऊल टाकून आपल्या जमिनी कशा निलगिरी लागवडीखाली आणल्या त्याचा त्या उल्लेख करतात. एका बाजूने शासनातर्फे १ रुपया किलो तांदूळ मिळत असताना पोट भरण्यासाठी रागीचे उत्पादन घेण्याची गरजच शिल्लक राहिली नाही. सुमनच्या मताचे समर्थन कमालिनी झोडिया, कुंजापती झोडिया व सोबनी झोडिया या महिलांनी सुद्धा केले. अशा तऱ्हेने एकेकाळी भरडधान्ये ज्या भागाचे प्रमुख पीक होते त्या भागाचा कायापालट निलगिरी लागवडीने कसा होतो हे एक उदाहरणच आहे.

भरडधान्याचा प्रचार तळागाळातील वास्तव

भरडधान्ये पुन्हा आणणेसाठी मोठ्या प्रमाणावर प्रचार केला जातो आहे. अनेक ठिकाणी मोठमोठे कार्यक्रम भरवले जात आहेत. भरडधान्यांच्या महत्त्वाचे गोडवे गाईले जात आहेत. परंतु प्रत्यक्षात तळागाळात जाऊन पाहिले तर शासन, खाजगी क्षेत्र, स्वयंसेवी संस्था यांच्याकडून या अत्यंत महत्त्वाच्या पिकाला वाचवण्यासाठी फारकाही भरघोष प्रयत्न केले जात नाहीत. सरकारने यासाठी बीज व सिंचनसारख्या सुविधा देण्याचे मान्य केले. तसेही भरडधान्याना कोणत्याही रासायनिक निविष्ठाची आवश्यकता नसते व वेगवेगळ्या किडीना व रोगांना समोरे जाण्याची प्रतिरोध शक्ती त्यांच्यात असते. अशा रीतीने वारेमाप व अकारण खर्च वाढवून भरडधान्याचे उत्पादन

बाजाराची मागणी पूर्ण करण्याच्या दृष्टीने या पिकाची लागवड न वाढवता कीटकनाशकाचा व औषधांचा वापर टाळून भरडधान्याखालील क्षेत्र वाढवावे हीच खरी योग्य नीती ठरेल. अर्थात ज्या पिकांना (भरडधान्ये) बाहेरील निविष्ठांची फारशी आवश्यकता नसते त्या पिकांचा प्रचार-प्रसार करण्यास रासायनिक खते व औषधे बनवणाऱ्या कंपन्या बढावा देणारच नाहीत. त्यात त्यांचेच नुकसान आहे. दुसऱ्या बाजूने अशा कंपन्या शेतकऱ्यांना भरडधान्यासारखी पिके घेण्यापासून परावृत्त करीत असतात आणि त्यामुळेच व्यापारी तत्त्वावर चालणाऱ्या उपक्रमांचा यामध्ये सहभाग व सहकार्य नसल्यामुळे भरडधान्याचे उत्पादन होण्यास प्रोत्साहन देणाऱ्याची ताकद/बळ कमी पडते. आम जनतेतही त्याचा फार बोलबाला होत नाही.

पारंपारिकदृष्ट्या सर्व भरडधान्ये सेंद्रिय पद्धतीनेच घेतली जातात. सध्या या पिकांचे महत्त्व शहरी भागात पसरवण्याची मोठी मोहिमच चाललेली दिसते. पोषण व आरोग्य विषयक फायद्यांचा उल्लेख केला जातो. दुसऱ्या भाषेत सांगायचे तर या पिकांना एक उच्च दर्जा प्राप्त करून दिला जात आहे. एकावेळी हेच भरडधान्य गरिबी व मागासपणाशी निगडित होते. हे खाणं म्हणजे गरिबीचं लक्षण मानलं जात होतं. आवश्यकता, गरज म्हणून जर या पिकांना पूर्णपणे व्यापारी तत्त्वावर बढावा दिला तर पुन्हा हेच पीक तांदूळ, गहू व मका या पिकासारखे एक पीक पद्धतीकडे हळूहळू वळेल आणि अर्थातच पीक विविधता हळूहळू नष्ट होईल आणि हवामान बदलाच्या सोबत जागच्या जागी पीक निर्माण पद्धती कोसळून पडेल. पुढे जाऊन बदलत्या हवामानाच्या परिणामामुळे पीक नुकसान पण होऊ शकते आणि म्हणून ज्या ठिकाणचे मूळ पीक त्याच जमिनीमध्ये ते पिक घेण्याचीच पद्धत पुढे चालवावी.

प्रवाह बदलण्याची गरज

पोषण आहार पुरवठ्याच्या सरकारी धोरणामुळे ह्या भागातील छोटे-छोटे भरडधान्य अप्रत्यक्षरित्या गायबच होतील व हळूहळू या भागात वेगळ्या स्वरूपाचे कुपोषण निर्माण होईल अशी भीती आहे. म्हणूनच अशी काही नीतीणा अवलंबावी लागेल की जेणेकरून स्थानिक वाणाच्या पिकांना प्रोत्साहन दिले जाईल. नजीकच्या बाजारपेठेशी या उत्पादनाला जोडले जाईल आणि इतर नगदी पिकांच्या रांगेत ह्या पौष्टिक पिकांना स्थान मिळेल. निलगिरी सारख्या झाडाची लागवड आर्थिकदृष्ट्या फायद्याची ठरली असली तरी बदलत्या वातावरणात मूलतः निर्माण होणाऱ्या पिकांची लागवड सर्व दृष्टीने किती महत्त्वाची आहे हे लोकांना पटवून सांगणे आवश्यक आहे. आदिवासी लोक पहिल्यापासूनच मिश्र पिके व पीक फेरपालट करतात आणि ते खऱ्या अर्थाने स्थानिक परिस्थितीला पोषक आहे. ही पीक पद्धती वातावरणाच्या बदलामध्ये तग धरून राहिल्याचे दाखले आहेत. त्याच प्रकारची पीक पद्धती खऱ्या अर्थाने प्रोत्साहित केली पाहिजे. शेती व्यवस्थेची शाश्वती हाच खरा वातावरण बदलाच्या प्रश्नावर योग्य तोडगा आहे.

वृक्ष लागवडीतून वित्तीय समाधान शेतकऱ्यांना मिळेलही परंतु किडींचा प्रादुर्भाव व वातावरण बदलाचे परिणामाला तोंड द्यावे लागेल म्हणून यातून मध्य साधण्याचा प्रयत्न आवश्यक आहे. ज्यामुळे दोन्ही पिकांचे संतुलन साधता येईल. नाही तर थोड्याशा कालावधीत भरपूर पैसा मिळेल पण अनंत काळासाठी पर्यावरण बदलाचे झटके सहन करावे लागतील. शिवाय अशा वेळी झाडांचे नुकसान, भरडधान्याच्या जाती दुसऱ्या बाजूने नष्ट होणे यामुळे शेतकऱ्यांचे संकट डबल होईल आणि वातावरण बदलाच्या विपरीत परिणामाला तोंड देणे लोकांसाठी मुश्किल होईल. वातावरण बदलाला सामोरे जाणे व रुतलेला कुपोषणाचा प्रश्न या दोन्ही समस्यांशी महिला चांगल्या पद्धतीने सामना करू शकतात. भरडधान्ये आणि महिला यांच्यामधले बंध अगदी अपरिहार्य आहेत (न तुटणारे) पैसा आणि आरोग्य या दोहोमध्ये अस्पष्ट अशी रेषा ठरवावी लागेल म्हणजे हा विभाग सध्या कुपोषणाच्या गर्तेत आहे तो किमान पुढे जाऊन आरोग्याच्या मोठ्या समस्येत पडणार नाही.

टेबल ३ : धोरणात्मक बदल आणि संभाव्य परिणाम

शासन पातळीवरील कृती	पर्यावरण/कृषीवर संभाव्य परिणाम	आरोग्यावर होणारे संभाव्य परिणाम	वित्तीय स्थितीमध्ये संभाव्य परिणाम
सरकार व बीजउत्पादक कंपन्यामार्फत स्थानिक वाणाची अनिवार्य देखभाल	विविधता राखली जाईल	चांगलं पोषक व चवयुक्त निवडीस वाव	शेतकऱ्यांवर ताणतणाव कमी
मोठ्या शेतकऱ्यांवर नगदी पिकाखाली जमिनीस मर्यादा	पर्यावरण संतुलन विविधता	सकस आहार उपलब्धता	शेतकऱ्यांना वाढीव उत्पन्न
हॉलीक्स निर्माण करणाऱ्या कंपन्यासारख्यांचा सहभाग वाढवणे	एक पीक घेण्याची शक्यता. कंपनीतर्फे स्थानिक वाणाचे संवर्धन	महिला व बालकांची आरोग्य सुधारणा, शहरी व ग्रामीण खानपान सवयीत बदल. खाण्यात भरडधान्य येईल.	वेगवेगळ्या वस्तूंना बाजारभाव येईल.
माध्यान्ह भोजन योजनेत भरडधान्याचा समावेश स्थानिकाकडून खरेदी	स्थानिक उत्पादन कायम राहील	मुलांना चांगला सकस आहार उपलब्ध. भरडधान्य खाण्याची सवय टिकून राहील.	उत्पादनाला तयार बाजारपेठ शेतकरी/उत्पादकांना उत्पादन विक्रीची फिकर नसेल.

प्रचंड हानिकारक होणाऱ्या हवामान बदलाच्या समस्याच्या अवस्थेत ह्या धोरणात्मक बदलामुळे स्थानिक बियाणे व पिके यांचे संवर्धन होऊ शकते. यामुळे या विभागात असणारे कुपोषण थोड्या फार प्रमाणात कमी होऊ शकते. कारण भरडधान्याचे उत्पादन व त्याचा गरिबांच्या आहारात समावेश राहील. केवळ भुक भागवणे हेच शेवटचे नाही तर आरोग्यदायी समाज निर्माण होणे हे महत्त्वाचे आहे. हे समजून घ्यायला आत्ताच सुरुवात करायला हवी. या विभागात कुपोषणाच्या समस्येवर भर देणे अत्यावश्यक आहे आणि म्हणूनच सरकारने तातडीने धोरणात्मक बदल घडवून आणणे गरजेचे आहे. भरडधान्याच्या उत्पादनाला प्रोत्साहन देणे गरजेचे आहे.

Ranjit K. Sahu is a freelance writer
currently located in Virginia, USA
Email : sahurk9@gmail.com

Ravi Shankar Behera
Independent Freelance Development
Consultant based in New Delhi
E-mail : rsbehera@rediffmail.com

Srinibash Das
District Coordinator,
Agragamee, Rayagoda - 765001 Odisha
E-mail : dassrinivash@gmail.com

मराठी अनुवाद : दत्ता पाटील

Source : Policy Changes on millets : a relook - LEISA India, March 2017